

Afbakenen van moeilijk waarneembare bevolkingsgroepen

Hans Schmeets, Carin Reep en Ger Snijkers

Het verzamelen en bewerken van informatie tot statistieken is doorgaans geen sinecure. Dit geldt vooral voor groepen in de samenleving die men kan typeren als 'moeilijk waarneembaar', zoals (1) dak- en thuislozen, (2) bewoners van instellingen, instituten en tehuizen, (3) asielmigranten, (4) allochtonen en (5) illegalen. De statistische informatie hierover is, hoewel maatschappelijk relevant, tot dusverre nogal beperkt. Een onderschat probleem, dat voorafgaat aan het verzamelen en rapporteren over deze groepen, is de afbakening: welke personen behoren wel en welke niet tot de genoemde groepen? Om af te kunnen bakenen is een definitie nodig. In deze bijdrage wordt hierin voorzien door definities voor te stellen voor (onderdelen van) elk van deze vijf groepen.

1. Aanleiding

Naar aanleiding van een gesprek met de burgemeesters van de vier grote steden kopte de Volkskrant (2003) onlangs: "Het aantal dak- en thuislozen neemt dramatisch toe". Gepleit werd voor meer onderzoek, vooral om de omvang van deze groep te bepalen. Dit is echter niet eenvoudig. In de reguliere statistieken is informatie hierover nauwelijks voorhanden. Ook over andere bevolkingsgroepen – waaronder bewoners van instellingen, instituten en tehuizen (IIT-bewoners), allochtonen, asielmigranten (asielzoekers en vluchtelingen) en illegalen – is de statistische informatie beperkt. Over de IIT-bewoners en allochtonen zijn meestal alleen demografische gegevens beschikbaar uit registers. Illegalen, asielmigranten en dak- en thuislozen staan zelfs niet of foutief in de gemeentelijke bevolkingsregisters vermeld. Door kennisinstituten als het Sociaal en Cultureel Planbureau wordt de beperktheid aan statistische informatie in enquêtes en registers over dergelijke groepen als een gemis ervaren, waardoor in veel opzichten nog altijd sprake is van een 'onbekende' samenleving (Schnabel, 2003).

De spaarzame of in vele opzichten onvoldoende informatie over dergelijke bevolkingsgroepen heeft een aantal oorzaken. De eerste oorzaak hiervan is dat niet alle personen in de gemeentelijke bevolkingsregisters staan ingeschreven. Personen die een half jaar of langer in Nederland verblijven, dienen zich in de gemeente van hun woonplaats te registreren. Op deze wijze komen ze in de zogenoemde gemeentelijke basisadministratie (GBA) terecht. Een deel van de bevolking is echter niet in de GBA opgenomen, waaronder de illegalen. Tevens zijn niet alle asielzoekers in de GBA geregistreerd. Asielzoekers die in een centrale opvang verblijven, mogen zich na een half jaar in laten schrijven in de GBA. In de praktijk doen ze dit meestal niet omdat zij hier geen belang bij hebben (Nicolaas en Sprangers, 2001a). Dit resulteert in een onjuiste afspiegeling van de asielzoekers in de administraties van de gemeenten die de ruggengraat vormen voor vervolgonderzoek op basis van aanvullende registraties en enquêtering. De GBA wordt meestal gebruikt als kader voor enquêtes, waardoor personen die niet in de GBA zijn opgenomen buiten beeld blijven. De tweede oorzaak is dat bepaalde groepen, hoewel ze deel uitmaken van de

GBA, vooraf uit onderzoeken over de Nederlandse bevolking worden verwijderd. Dit geldt bijvoorbeeld voor de leefsituatieonderzoeken van het CBS, waarin geen dataverzameling over de IIT-bewoners plaatsvindt.

Niet alleen bij het bepalen van het steekproefkader vindt uitval plaats. Ook bij de uitvoering van het veldwerk is het niet mogelijk om over alle personen van de getrokken steekproef informatie te krijgen. Zo vindt om diverse redenen geen contact plaats tussen de interviewer en de beoogde respondent, bijvoorbeeld omdat – ondanks herhaalde pogingen – de respondent thuis niet wordt aangetroffen. Dit geldt vooral voor adressen in bepaalde buurten in de grote steden. Meestal zijn dit buurten met een oververtegenwoordiging van allochtonen, asielmigranten en illegalen. Dit vormt de derde verklaring waarom informatie over bepaalde bevolkingsgroepen schaars is. Maar ook als er wél contact heeft plaatsgevonden, betekent dit niet altijd dat een vraaggesprek wordt gehouden. De vierde oorzaak is de bereidheid om aan onderzoek mee te willen doen, ook wel aangeduid met responsgeneigdheid. Het is te verwachten dat deze bereidheid vooral gering is bij illegalen, dak- en thuislozen, en asielmigranten. En ten slotte, als vijfde oorzaak, geldt dat personen wel mee willen doen, maar dat ze daartoe – om de een of andere reden – niet in staat zijn. Voorbeelden hiervan zijn hoogbejaarden in verzorgingstehuizen die niet zelfstandig een (vraag)gesprek kunnen voeren en (eerste generatie) allochtonen die de Nederlandse taal in onvoldoende mate beheersen.

Een remedie voor de bovenvermelde vijf factoren is niet eenvoudig. Indien personen niet in de GBA zijn opgenomen, dan kan men andere registers trachten aan te boren. Een voorbeeld hiervan zijn de registraties over daklozen waar het Leger des Heils en de Federatie Opvang over beschikken. Het probleem van dergelijke registraties is echter dat ze niet voldoende representatief zijn. Het tweede probleem – het vooraf verwijderen van bepaalde groepen zoals de IIT-bewoners uit het steekproefkader – is op het eerste gezicht eenvoudig op te lossen. Men zou ze immers daarin kunnen laten. Maar dergelijke groepen zijn niet zonder reden verwijderd. Vraaggesprekken met bijvoorbeeld gevangenen, psychiatrische patiënten, verstandelijk gehandicapten en personen die verpleging nodig hebben, zijn veelal niet eenvoudig. Aan de derde oorzaak – geen contact krijgen op bepaalde adressen – valt ook wel iets te doen. Men zou bijvoorbeeld twee of meer interviewers per bezoek in bepaalde buurten kunnen inzetten, evenals het extra belonen, motiveren en opleiden van interviewers om ook in bepaalde moeilijke buurten te enquêteren. Ook kan men de veldwerkperiode verlengen of de contactpogingen, met name in het weekend en 's avonds, uitbreiden. De vierde oorzaak, de non-respons, heeft meestal betrekking op het weigeren van respondenten om aan het onderzoek mee te werken. Afhankelijk van de redenen en motieven waarom men er niet in slaagt om een vraaggesprek te realiseren, kan een specifieke strategie bewandeld worden om toch de respons binnen te halen. Extra financiële middelen bieden enig soelaas. Bekend is dat beloningen ('incentives') de respons verhogen (Groves en Couper, 1998, Van den Brakel en Renssen, 2000). Het ligt ook voor de hand dat door het inzetten van ervaren interviewers de respons zal toenemen. De vijfde oorzaak is dat personen wel bereikbaar zijn en ook mee willen doen, maar daartoe niet in staat zijn. Soms geeft de interviewer bijvoorbeeld aan dat het interview niet kon plaatsvinden vanwege een 'taalbarrière' of 'gezondheidsklacht'. Een mogelijke

Dit artikel is mede gebaseerd op Reep (2003) en een workshop over moeilijk waarneembare groepen van 8 mei 2003 (Reep et al., 2003). De auteurs zijn de deelnemers aan de workshop zeer erkentelijk voor hun opmerkingen en suggesties.

oplossing hiervoor is een gerichte benadering bij deze groepen. Dit geldt bijvoorbeeld voor hoogbejaarden, analfabeten en allochtonen die de Nederlandse taal onvoldoende beheersen. Deze toegesneden benaderingen op doelgroepen gaan echter eveneens gepaard met extra kosten.

Met het wegnemen van de oorzaken die ervoor zorgen dat sommige groepen het stempel 'moeilijk waarneembaar' krijgen, zijn nog niet alle problemen overwonnen. Stel – in het theoretische geval – dat we hiertoe wel in staat zijn en ervoor zorgen dat alle personen in een basisregister zijn opgenomen en aan steekproefonderzoek mee willen en vooral ook kunnen doen. Dit is de ideale situatie: louter waarneembare groepen met volledige, en dus niet-selectieve, respons. In een dergelijke solide statistische basis zijn de mogelijkheden om informatie over doelgroepen op basis van steekproefonderzoek te presenteren, mits voldoende massa, schier onbeperkt. Er dient dan alleen nog nagedacht te worden over de doelgroepen waar statistische informatie over wordt gegeven. Dit is echter lang niet altijd eenvoudig. Een onderschat probleem is de afbakening. Wanneer is bijvoorbeeld iemand illegaal? Aan welke kenmerken moet een persoon voldoen, voordat hij of zij tot de daklozen wordt geteld? In welk opzicht verschillen asielsezoekers van vluchtelingen? En om het nog complexer te maken: in welke mate overlappen de groepen elkaar? Zo behoort een deel van de dak- en thuislozen tot de IIT-bewoners en zijn illegalen vaak dakloos en bijna allemaal allochtoon. In dit artikel wordt ingegaan op deze afbakening. Afbakenen is gekoppeld aan definiëren. Dit is echter alleen mogelijk indien een definitie voldoet aan bepaalde eisen. De theoretische definitie van een bepaalde groep moet, omwille van het kunnen afbakenen, zo geformuleerd zijn dat de personen zijn aan te wijzen. In zo'n geval wordt gesproken van een operationele definitie.

Dit artikel kent de volgende opbouw. De voorstellen om de groepen af te bakenen in de vorm van definities komen in de volgende paragraaf aan de orde. Vervolgens wordt de overlap tussen de groepen uiteengezet. Het artikel wordt afgerond met enkele discussiepunten en aanbevelingen. Daarmee wordt een eerste stap gezet die nodig is voor het opstarten van vervolgonderzoek bij groepen waarvan het waarnemen niet eenvoudig is: dak- en thuislozen, IIT-bewoners, allochtonen, asielmigranten en illegalen. Door in te gaan op deze problematiek worden de haken en ogen zichtbaar bij het vaststellen van de samenstelling van deze groepen. Daarmee wordt beoogd om de relevantie van (discussies over) het definiëren en daarmee afbakenen van deze groepen aan te geven.

2. Afbakening van moeilijk waarneembare groepen

2.1 Dak- en thuislozen

Het Leger des Heils riep in 2001 de noodkreet dat Nederland bijna 31 duizend daklozen telt (de Volkskrant, 2001). Het meest recente cijfer van het Leger des Heils geeft zelfs een aantal aan van 66 duizend (Algemeen Dagblad, 2002). Ook internationaal komt deze problematiek meer in de aandacht te staan (De Feijter en Radstaak, 1995).

In de volksmond wordt gesproken over 'dak- en thuislozen'. Beide groepen worden meestal in één adem genoemd en iedereen lijkt intuïtief aan te voelen wie met deze term bedoeld worden. Wanneer echter onderzocht moet worden hoeveel 'dak- en thuislozen' in Nederland zijn, komt de vraag naar voren wie er eigenlijk geteld moeten worden. Er moet dan worden nagedacht over waar, wanneer en hoe lang iemand dak- en/of thuisloos moet zijn om meegeteld te worden en misschien ook wel wat de oorzaak is. Er zijn verschillende onderzoekers en instanties die zich hebben bezighouden met het formuleren van een definitie van dak- en/of thuislozen (Greshof, 1997; Gezondheidsraad, 1995; VNG, 1990; Deben en Greshof, 1997; Wolf, 2000). Zoals velen beamen, zitten aan iedere definitie veel haken en ogen, met als resultaat dat er nog steeds geen algemeen gehanteerde definitie voor deze groep

is. Tot eind jaren tachtig werd thuisloosheid vooral in verband gebracht met het ontbreken van sociale relaties en het niet kunnen vinden van een weg in de samenleving. Deze omschrijving dekt een zeer ruime groep die naar verblijfsplaats niet is af te bakenen. In de jaren tachtig gebruikte men ook wel de term 'maatschappelijk gehandicapten' (Heydendaal en Brouwers, 1989). Men zag dak- en thuislozen als personen die zowel vanwege vaak geringe zelfredzaamheid en psychische of verslavingsproblemen, als vanwege het ontbreken van een sociaal netwerk, gedurende hun leven afhankelijk zullen zijn van voorzieningen.

Door de Gezondheidsraad is in 1995 een definitie voorgesteld die door velen omarmd wordt (Deben et al., 1997; Greshof, 1996), maar waarbij ook kritische kanttekeningen worden geplaatst (Wolf (2000). Daarin wordt een onderscheid aangebracht tussen (elkaar niet overlappende categorieën) daklozen, thuislozen en marginaal gehuisvesten (Gezondheidsraad, 1995): "Daklozen zijn degenen die niet beschikken over of niet langdurig gebruikmaken van zelfstandige reguliere huisvesting of van residentiële huisvesting (waaronder ook worden gerekend ziekenhuizen en gevangenssen) of onderdak bij familie of vrienden. Zij leiden gedurende langere tijd (door de raad wordt voorgesteld een termijn van tenminste vier weken achtereen) een zwervend bestaan en brengen dan: – de nacht door op straat, in parken, openbare gebouwen en al die plaatsen die enige beschutting tegen weer en wind bieden; – een beperkt aantal nachten (conform de ter plaatse geldende regels) door in opvangcentra. Dit laatste als gevolg van het feit dat opvangcentra vaak slechts een beperkt aantal nachten achtereen of per maand aan dezelfde dakloze onderdak verlenen. *Thuislozen* zijn diegenen die niet beschikken over of niet langdurig gebruik maken van zelfstandige reguliere huisvesting, maar die langdurig – bijvoorbeeld langer dan een jaar – gebruikmaken van residentiële huisvesting (waaronder ook worden gerekend sociale pensions, vormen van beschermd wonen, thuislozeninternaten en algemene opvangvoorzieningen). *Marginaal gehuisvesten* zijn degenen die verblijven in een kraakpand, commercieel pension, caravan et cetera, of inwonen bij familie of vrienden. Hun verblijf wordt gekenmerkt door het feit dat zij zonder veel pardon op straat kunnen worden gezet."

Ook internationaal wordt aandacht besteed aan de definitieproblematiek. Door Eurostat – het Europese statistische bureau in Luxemburg – is een definitie van homelessness voorgesteld (Eurostat, 2002). Daarin worden de drie groepen – daklozen, thuislozen en marginaal gehuisvesten – niet separaat gescheiden. Daarnaast is een belangrijke tekortkoming dat er geen tijdsduuraanduiding is vermeld.

Op basis van bovenstaand overzicht worden de volgende definities voorgesteld die zijn gebaseerd op die van de Gezondheidsraad. Deze bevatten de kernelementen reguliere huisvesting, tijdsduur, opvangcentra en op straat gezet kunnen worden.

Thuislozen (1)
Thuislozen zijn personen zonder reguliere huisvesting. Zij verblijven minstens een jaar in residentiële opvangmogelijkheden zoals internaten, sociale pensions en vormen van beschermd of begeleid wonen.

Daklozen (2)
Daklozen zijn personen zonder reguliere huisvesting. Zij leiden al minstens vier weken achtereen een zwervend bestaan en brengen de nacht door op straat of in niet-commerciële opvangcentra.

Marginaal gehuisvesten (3)
Marginaal gehuisvesten zijn personen die minstens vier weken achtereen verblijven op plaatsen die geen garantie bieden op langdurige huisvesting zoals kraakpanden, commerciële pensions, caravans of bij familie of vrienden.

Een nadeel van deze definities is dat personen die een verblijf in opvangcentra vaak onderbreken met een zwervend bestaan en/of

marginale huisvesting tot geen enkele groep behoren. Dit geldt ook voor personen die bijvoorbeeld een zwervend bestaan frequent afwisselen met een verblijf in een marginale huisvesting. Deze groep, die getypeerd wordt met kortstondige verblijven in opvangcentra en/of marginale huisvesting, eventueel onderbroken met korte perioden als dakloze, wordt aangeduid met 'wisselende dak- en thuislozen'.

Wisselende dak- en thuislozen (4)
De wisselende dak- en thuislozen zijn thuislozen die hun verblijf in een residentie kortdurend onderbreken door een straat- of marginaal onderkomen of daklozen die hun verblijf op straat onderbreken door een kortdurend verblijf in een residentie of marginale huisvesting.

2.2 Bewoners van instellingen, instituten en tehuizen (IIT-bewoners)

In Nederland wonen ruim 200 duizend mensen in instellingen, instituten en tehuizen, de zogenoemde institutionele bevolking of IIT-bewoners (staat 1). Tot de instellingen, instituten en tehuizen behoren verzorgingshuizen, verpleeghuizen, inrichtingen voor verstandelijk gehandicapten, psychiatrische ziekenhuizen, gezinsvervangende tehuizen en opvangcentra, opleidingsinternaten, kloosters en gevangenissen.

Staat 1
Bevolking in institutionele huishoudens naar soort instelling op 1 januari 2002

	Absoluut	%
Verzorgingshuizen	102 626	47
Verpleeghuizen	29 330	14
Inrichtingen voor verstandelijk gehandicapten	24 757	11
Psychiatrische ziekenhuizen	12 250	6
Gezinsvervangende tehuizen en opvangcentra	36 458	17
Opleidingsinternaten	2 727	1
Kloosters	5 828	3
Gevangenissen	2 813	1
Totaal	216 789	100

Het aantal IIT-bewoners is de afgelopen jaren gestaag gedaald, in samenhang met de afnemende verzorgingscapaciteit van instellingen en tehuizen. Toch is dit nog steeds een omvangrijke bevolkingsgroep – 1,4 procent van de bevolking – die in CBS-onderzoeken niet wordt waargenomen. Bovendien is het een selecte groep waardoor in bepaalde statistieken vertekening kan ontstaan. Hierbij kan gedacht worden aan de vraag naar zorg en het aantal ziektegevallen, waarvoor kan worden aangenomen dat deze onder bejaarden hoger is dan onder de rest van de bevolking (De Klerk, 2001).

Volgens Beljon en Jonker (1990) gaat het bij een institutioneel huishouden in het algemeen om een relatief grote woongemeenschap van doorgaans sterk zorgafhankelijke personen (zoals hoogbejaarden, zwaar gehandicapten, langdurig verpleegden, jeugdigen), dan wel om een woongemeenschap van aan bepaalde leefregels onderworpen personen (zoals gedetineerden, kloosterlingen). Een dergelijke woongemeenschap is meestal gehuisvest in een bijzonder woongebouw en per definitie niet in een woonverblijf bestemd voor particuliere bewoning. De leden van het huishouden zijn in het algemeen niet aan elkaar verwant. De huisvesting en de zorg voor dagelijkse levensbehoeften vindt bedrijfsmatig plaats. Dit wil zeggen dat deze in handen is van een bedrijf of instelling (rechtspersoon) die daarvoor doorgaans beroepspersoneel in dienst heeft. Religieuze woongemeenschappen (kloosters) worden in dit verband gelijk gesteld met rechtspersonen. Dat in institutionele huishoudens soms sprake is van al of niet vrijwillige assistentie bij huishoudelijke taken door leden van het huishouden (zoals in gevangenissen en sociale tehuizen), doet hieraan geen afbreuk.

Kloosters vormen in dit opzicht een meer afwijkend type. Huishoudelijke taken worden hier vaak niet door derden vervuld, maar door daartoe speciaal aangewezen leden van het huishouden. Op basis van deze overwegingen stelden zij de volgende definitie voor:

"Een institutioneel huishouden bestaat uit twee of meer personen die gezamenlijk woonachtig zijn in een tot bewoning bestemd gebouw of in een bewoonde andere ruimte en voor wie in huisvesting en in dagelijkse levensbehoeften door derden bedrijfsmatig wordt voorzien."

Vergelijkbare definities zijn later voorgesteld in diverse CBS-publicaties (Van Huis, 1998; CBS, 2001). Een daarvan afwijkende definitie is opgesteld in een document over de aanbevelingen voor een Volkstelling in 2001 (United Nations Economic and Social Council et al., 1998). Daarin worden de instituten breder gedefinieerd, maar wordt de restrictie gesteld dat personen minstens een jaar in het 'instituut' moeten wonen om tot de institutionele bevolking te behoren.

De bovenstaande definities bevatten alle een gemeenschappelijk element, namelijk dat 'in huisvesting en in dagelijkse levensbehoeften door derden bedrijfsmatig wordt voorzien'. Het gedeelte 'twee of meer personen' is eigenlijk overbodig, maar het is wel van belang dat men niet zelfstandig een huishouden voert. Gelet op deze overwegingen wordt de volgende definitie voorgesteld:

Bewoners van instituten, instellingen en tehuizen (5)
De bewoners van instituten, instellingen en tehuizen vormen de bevolking in institutionele huishoudens die bestaat uit personen die niet zelfstandig een huishouding voeren en voor wie in huisvesting en in dagelijkse levensbehoeften door derden bedrijfsmatig wordt voorzien.

Momenteel wordt door het CBS deze momentopname bepaald door bijvoorbeeld op 1 januari van ieder jaar te turven hoeveel personen op een IIT-adres staan ingeschreven. Zo behoort men wel of niet tot de geïnstitutionaliseerde bevolking. Alle personen – dus ook diegenen die slechts een dag verblijven in een IIT – worden hiertoe gerekend. Een oplossing voor dit probleem is dat in de definitie, zoals ook bij de dak- en thuislozen, een minimale duur wordt gekoppeld. Dit is lastig, vooral door de diversiteit in soorten instellingen, instituten en tehuizen en de mobiliteit daartussen. Eventueel zou per soort IIT een minimale verblijfsduur kunnen worden toegevoegd. Voor psychiatrische patiënten kan gedacht worden aan minimaal zes maanden, bij personen in gevangenissen aan minimaal 2 maanden en bij vrouwen in Blijf van mijn Lijf-huizen aan bijvoorbeeld minimaal 1 maand (in dit laatste mag men namelijk niet langer dan 3 maanden verblijven). Maar wat te doen met personen die vanuit de maatschappelijke opvang verhuizen naar een psychiatrische kliniek en daar op het moment van telling nog slechts 2 maanden verblijven? Worden die tot de maatschappelijke opvang geteld, tot de psychiatrische opvang of wellicht tot de niet-geïnstitutionaliseerde bevolking? Het koppelen van de duur aan het verblijf in de definitie is (vooralsnog) te complex. Daarom wordt volstaan met de momentopname in de voorgestelde definitie.

2.3 Allochtonen

Ongeveer 18 procent van alle inwoners van Nederland wordt tot de allochtonen gerekend. Het betreft in totaal bijna drie miljoen mensen, die ten minste één ouder hebben die in het buitenland is geboren. Naar aantal is deze groep vrijwel gelijk verdeeld in westerse en niet-westerse allochtonen (staat 2).

Allochtonen vormen in de persoonsenquête een moeilijk te benaderen groep, met als gevolg lage en mogelijk selectieve respons. Het CBS publiceert weliswaar informatie over allochtonen, maar – om die reden – niet over alle thema's die van belang zouden kunnen zijn. Ook heeft het CBS nauwelijks specifiek onderzoek onder

Staat 2
Aantal allochtonen naar herkomstgroepering op 1 januari 2002

Herkomstgroepering	Eerste generatie	Tweede generatie	Totaal
Westers	575 379	831 217	1 406 596
Niet-westers waaronder	971 700	586 653	1 558 353
Turkije	185 943	144 766	330 709
Marokko	159 605	124 519	284 124
Suriname	186 262	128 915	315 177
Nederlandse Antillen en Aruba	82 209	42 661	124 870
Totaal	1 547 079	1 417 870	2 964 949

deze bevolkingsgroep verricht om informatie te achterhalen die vooral over niet-westerse allochtonen van belang is. Wel komt er meer informatie beschikbaar door het koppelen van registerinformatie uit andere bronnen. In tegenstelling tot de dak- en thuislozen en de IIT-bevolking hanteert het CBS wel een standaard definitie voor allochtonen.

Allochtonen (6)
Allochtonen zijn personen die woonachtig zijn in Nederland en van wie tenminste één ouder is geboren in het buitenland.

Aangezien allochtonen als aparte groep in de statistieken terecht komen, is het van belang dat eenduidig kan worden bepaald of een persoon daartoe behoort of niet. Tevens worden allochtonen verder onderverdeeld. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen (1) de eerste generatie allochtonen: personen die zelf in het buitenland geboren zijn en (2) de tweede generatie allochtonen: personen die zelf in Nederland geboren zijn, maar ten minste één ouder hebben die in het buitenland is geboren. Degenen die in het buitenland geboren zijn maar twee in Nederland geboren ouders hebben, worden tot de autochtone bevolking gerekend. Hun kinderen worden echter wederom bij de allochtone bevolking geteld. Daarnaast hanteert het CBS ook een definitie van de zogenoemde 'derde generatie': personen die in Nederland zijn geboren, van wie beide ouders in Nederland zijn geboren en van wie ten minste één grootouder in het buitenland geboren is (Alders en Keij, 2001). Deze groep wordt echter niet tot de allochtonen maar tot de autochtonen gerekend.

2.4 Asielmigranten: asielzoekers en vluchtelingen

De groep asielzoekers en personen met een status als erkend vluchteling (de 'statushouders') worden samen aangeduid als 'asielmigranten'. Het CBS rekent doorgaans alleen asielzoekers, statushouders en uitgenodigde vluchtelingen tot de 'asielmigranten' voor zover ze zijn ingeschreven in de GBA (Nicolaas en Sprangers, 2001b; Nicolaas et. al., 2003). Heeft een asielzoeker een verblijfsstatus voor bepaalde tijd (een asielstatus), dan wordt deze beschouwd als vluchteling, ook als hij of zij al dertig jaar in Nederland is. Van der Laan (1999) definieert een vluchteling als 'iemand die na behandeling van zijn/haar asielverzoek een verblijfsrechtelijke status in Nederland heeft verkregen en daarmee tot de gewoonlijk aanwezige bevolking behoort'. De definitie van vluchteling die het ministerie van Justitie hanteert, luidt 'Een vluchteling is iemand die aannemelijk kan maken dat hij/zij gegronde redenen heeft om te vrezen dat hij/zij in zijn/haar eigen land wordt vervolgd, vanwege een godsdienstige of politieke overtuiging of nationaliteit, omdat hij/zij behoort tot een bepaald ras of een bepaalde sociale groepering' (ministerie van Justitie, 2001).

Men kan zich afvragen of het conceptueel terecht is dat personen met een (zeer) langdurig verblijf nog steeds getypeerd worden als vluchteling. Eens een vluchteling, altijd een vluchteling? Een vluchteling verblijft in Nederland omdat de situatie in zijn vader-

land voor hem onhoudbaar is. Men kan opvoeren dat iemand geen vluchteling meer is als de desbetreffende persoon niet meer terug zou willen naar het vaderland, ook niet als de situatie daar is verbeterd. Deze informatie is niet bekend en zou door middel van aanvullende enquêtering verzameld moeten worden. Een andere benadering is om hiervoor een andere, wel beschikbare, indicator te nemen in de vorm van de nationaliteit. Wanneer iemand naturaliseert is hij/zij volgens deze zienswijze geen vluchteling meer. Tevens worden, naast personen die in de GBA zijn geregistreerd, ook personen die daarin (nog) niet staan ingeschreven tot de asielmigranten geteld. Deze overwegingen resulteren in de volgende definitie:

Vluchteling (7)
Een vluchteling is iemand die een verblijfsvergunning heeft omdat hij in zijn vaderland gegronde vrees heeft voor vervolging, vanwege een godsdienstige of politieke overtuiging, nationaliteit, ras of het behoren tot een bepaalde sociale groep, en nog niet de Nederlandse nationaliteit heeft.

Een goed, voor systematisch onderzoek toegankelijk, databestand over vluchtelingen was tot voor kort niet voorhanden (Hartog en Zorlu, 2002). Vandaar dat er nog geen informatie gepubliceerd is over het aantal vluchtelingen in Nederland. Aangezien op korte termijn een databestand met specifieke gegevens over vluchtelingen en andere immigrantengroepen beschikbaar komt, kan in deze lacune worden voorzien.

Over asielzoekers is iets meer bekend. Asielzoekers hebben nog geen verblijfsstatus. Het aantal mensen dat bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) asiel aanvraagt, wisselt sterk per jaar. Duidelijke piekjaren waren 1994 met 53 duizend asielverzoeken, en 1998, 1999, 2000 met rond de 44 duizend verzoeken (CBS, 2002). Vervolgens daalde dit aantal naar 34 duizend in 2001 en 19 duizend in 2002. Deze trend zal waarschijnlijk doorzetten aangezien steeds minder asielzoekers de opvang in mogen en steeds meer asielzoekers Nederland direct weer moeten verlaten (Van der Erf, 2002; de Volkskrant, 2002). Informatie over hoeveel asielzoekers in Nederland verblijven is niet eenvoudig te becijferen. Het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) meldt in de 'rapportage vreemdelingenketen' dat op 1 januari 2002 bijna 84 duizend personen in centrale opvangcentra verbleven. Hiervan waren ruim 4 duizend personen uitgeprocedeerd en 7 duizend personen waren statushouders die wachtten op een gemeentewoning. Op dat moment waren er dus nog circa 72 duizend asielzoekers in de procedure (zie www.IND.nl).

Een definitie van een asielzoeker die binnen het CBS wordt gebruikt, is (CBS, 2002): "een persoon die om uiteenlopende redenen zijn land heeft verlaten om in een ander land, bijvoorbeeld Nederland, bescherming of asiel te zoeken." Het Ministerie van Justitie hanteert een uitgebreidere versie met de nadruk op de procedurele kant (Ministerie van Justitie, 2001): "een vreemdeling die om uiteenlopende redenen zijn land heeft verlaten om in een ander land asiel aan te vragen. De Immigratie- en Naturalisatiedienst onderzoekt of de asielzoeker voor bescherming in Nederland in aanmerking komt, bijvoorbeeld omdat hij vluchteling is, in zijn eigen land het risico loopt om onmenselijk te worden behandeld of niet terug kan vanwege de algehele onveilige situatie in zijn land".

In deze definities komt niet duidelijk naar voren dat het hier om personen gaat die nog geen verblijfsstatus – een verblijfsvergunning voor onbepaalde tijd – hebben. Voor deze vergunning kunnen asielzoekers in aanmerking komen na een vergunning voor bepaalde tijd (drie jaar, welke in de nieuwe regelgeving zal worden verlengd naar vijf jaar). Door dit aspect toe te voegen worden asielzoekers onderscheiden van vluchtelingen. In de voorgestelde definitie worden alle asielzoekers meegenomen die in Nederland verblijven. Dit is dus inclusief asielzoekers die vrijwel meteen worden afgewezen.

Asielzoekers (8)
Een asielzoeker is een persoon die in Nederland een aanvraag om toelating als vluchteling heeft ingediend en nog geen verblijfs-status heeft.

2.5 Illegalen

De illegale bevolkingsgroep krijgt veel aandacht in de media. Onbekend is echter hoeveel illegalen er in Nederland zijn. Wel worden schattingen gemaakt van de omvang van illegalen in ons land op basis van het aantal 'niet in de GBA geregistreerden' (Hoogteijling, 2002). Dit aantal ligt tussen de 46 en 116 duizend. Engbersen et al. (2002) constateren – mede op basis van een studie van Van der Leun et al. over mogelijke alternatieve bronnen, zoals informatie over illegaal werk en van ziekenhuizen – dat "aan alle potentiële gegevensbronnen haken en ogen zitten (...). Zo zijn weliswaar gegevens voorhanden over grensoverschrijdingen, legalisering en illegaal werk, maar daar gaat het in de meeste gevallen om selectieve gegevens van specifieke groepen illegale vreemdelingen, zodat de generaliseerbaarheid in het geding komt. Tevens gaat het meestal om beperkte aantallen. Geconcludeerd werd dat de registraties van illegale vreemdelingen in het Vreemdelingen Administratie Systeem (VAS) het meest geschikt zijn om inzicht te verschaffen in de schaal van het vraagstuk van illegaliteit."

Hoogteijling (2002) hanteert voor haar schattingen, vanuit twee verschillende invalshoeken, de volgende twee omschrijvingen. Volgens een economische benadering zijn illegalen "Alle vreemdelingen die in Nederland arbeid verrichten zonder geldige werkvergunning" en volgens een demografisch oogpunt behoren hiertoe "Alle vreemdelingen die zonder geldige vestigings- of verblijfsvergunning vier maanden of langer in Nederland verblijven en dus niet zijn opgenomen in de GBA." Volgens Engbersen et al. (2002) zijn illegalen "Vreemdelingen die op het moment van de in het onderzoek betrokken registratie bij de Vreemdelingendienst of politie niet in het bezit zijn van een geldige verblijfstitel."

Voor de bevolkingsstatistiek is de demografische benadering, die door Hoogteijling (2002) is voorgesteld, het meest geschikt. De toevoeging dat illegalen dus niet in de GBA staan geregistreerd, is echter overbodig. Dit resulteert in de volgende definitie.

Illegalen (9)
Illegalen zijn alle vreemdelingen die zonder geldige vestigings- of verblijfsvergunning vier maanden of langer in Nederland verblijven.

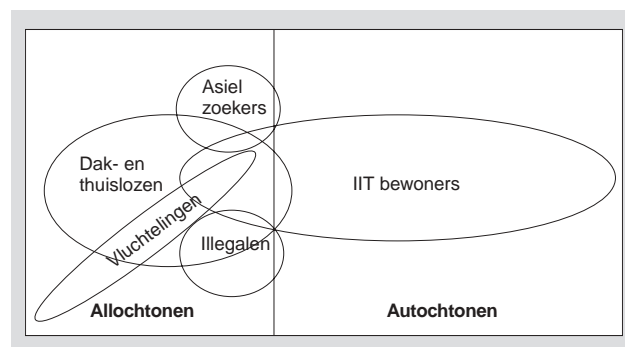
3. Overlap tussen de groepen

Zoals in de inleiding al is aangegeven, sluiten de hier besproken moeilijk waarneembare groepen elkaar niet uit. Uitgaande van de in dit rapport voorgestelde definities kan worden vastgesteld welke groepen elkaar theoretisch kunnen overlappen. Om het inzicht hierin wat te vergroten, is in de *figuur* schematisch weergegeven welke groepen dat zijn. Het is echter (vooral nog) ondoenlijk om de mate van overlap te kwantificeren. Bij deze figuur dient dus geen waarde te worden gehecht aan de grootte van de cirkels en de grootte van de overlap daartussen, aangezien deze niet corresponderen met bevolkingsaantallen. Bovendien worden de dak- en thuislozen niet verdeeld over de daklozen, thuislozen en marginaal gehuisvesten. Een dergelijk onderscheid zou de overzichtelijkheid van de figuur niet ten goede komen. Dit komt mede door het onderscheid tussen personen die gedurende een langere periode te boek staan als dakloze, thuisloze of marginaal gehuisvesten en personen die deze drie vormen kortstondig afwisselen. Ondanks deze kanttekeningen is de figuur toch informatief aangezien in een oogopslag zichtbaar wordt welke groepen elkaar overlappen en welke niet. De volgende groepen sluiten elkaar uit:

- (1) allochtonen en autochtonen;
- (2) vluchtelingen en autochtonen;
- (3) vluchtelingen, asielzoekers en illegalen.

De definitie van een allochtoon is duidelijk. Op basis van de informatie over de ouders kan men vaststellen of een persoon allochtoon is of niet. Dit betekent dat het aantal allochtonen die in Nederland wonen empirisch is te bepalen. Ook is de scheidslijn tussen vluchtelingen en autochtonen duidelijk te trekken. Iemand die als vluchteling wordt beschouwd, komt uit een ander land. Een vergaande gedachtesprong is noodzakelijk om een situatie te bedenken waarin een vluchteling tevens autochtoon is. Vandaar dat dit in de figuur wordt uitgesloten. De derde, elkaar uitsluitende, groep wordt gevormd door vluchtelingen, asielzoekers en illegalen. Een erkende vluchteling kan immers niet meer asielzoeker zijn, aangezien hij of zij een verblijfsvergunning heeft. De status van vluchteling blijft voorts gehandhaafd totdat iemand de Nederlandse nationaliteit heeft. Een asielzoeker bevindt zich in het stadium van het indienen van een verzoek om als vluchteling een permanente verblijfsstatus te krijgen. In tegenstelling tot de asielzoeker heeft de illegaal geen vestigings- of verblijfsvergunning. Daaraan dient te worden toegevoegd dat een persoon pas illegaal wordt als hij of zij al minstens vier maanden in Nederland verblijft.

Moeilijk waarneembare groepen en hun overlap

N.B. Oppervlak correspondeert niet met aantallen.

Er zijn meer lijnen die elkaar kruisen dan niet-kruisende lijnen. Het behoeft geen verdere uitleg dat zowel allochtonen als autochtonen dak- en thuisloos kunnen zijn. Evenzeer zijn er legio voorbeelden van allochtone en autochtone IIT-bewoners. Lastiger zijn combinaties van autochtone asielzoekers en autochtone illegalen. Dit geldt voor allochtonen van de derde generatie, de kleinkinderen van illegalen of van personen die een verzoek om toelating als vluchteling hebben ingediend. Zeer waarschijnlijk betreft dit echter een zeer klein aantal personen. Tevens is er een overlap tussen dak- en thuislozen en IIT-bewoners. Hierbij valt te denken aan de diverse gezinsvervangende tehuizen en opvangcentra, zoals Blijf van mijn Lijf-huizen, waar vooral de thuislozen een onderkomen vinden. Asielmigranten (asielzoekers en vluchtelingen) zijn bijna altijd allochtonen. Er zijn echter uitzonderingen. Dit betreft asielzoekers waarvan de kinderen tot de zogenoemde 'derde generatie' behoren. Asielmigranten kunnen dak- en thuisloos zijn. Ook is er een overlap tussen asielmigranten en IIT-bewoners. Zo kunnen vluchtelingen onderdak vinden in een opvangcentrum. Waarschijnlijk is de overlap tussen asielzoekers en IIT-bewoners minder groot. Aangezien de opvangcentra voor asielzoekers (COA) geen deel uitmaken van de IIT, moet hierbij gedacht worden aan een verblijf in bijvoorbeeld de gevangenis, verpleeghuis of psychiatrisch ziekenhuis. Ook illegalen kunnen IIT-bewoner zijn. Denk hierbij aan illegalen die in een gevangenis terecht zijn gekomen. In theorie kunnen illegalen ook autochtoon zijn, zoals in Nederland illegaal verblijvende (klein)kinderen van illegale allochtonen. Ten slotte zijn de illegalen vaak dakloos of behoren tot de groep marginaal gehuisvesten.

4. Conclusies en discussie

In deze bijdrage is ingegaan op vijf moeilijk waarneembare groepen. Elke groep kent een eigen problematiek in de statistische informatievoorziening. Zo zijn de dak- en thuislozen moeilijk op te

sporen in registraties omdat ze daarin als zodanig lastig herkenbaar zijn. Ook zal het veel inspanning kosten om ze te enquêteren. Het aanwijzen van de IIT-bewoners is veel eenvoudiger. Het probleem ligt vooral in de wijze waarop de informatie over IIT-bewoners moet worden verzameld. Hierbij zijn op deze bewoners toegesneden waarnemingsmethoden vereist. Ook de allochtonen zijn vrij eenvoudig te herkennen. Uit de GBA is immers af te leiden of iemand allochtoon is. Bij deze groep is de non-respons en de mogelijke vertekening van de uitkomsten van belang voor de terughoudendheid in de verspreiding van informatie. Asielzoekers die binnen stromen zijn met behulp van het Centraal Register Vreemdelingen (CRV) makkelijk te traceren. Ook informatie over hoeveel personen de status als vluchteling in een bepaald jaar hebben verkregen, is door middel van het CRV beschikbaar. Aangezien asielzoekers in asielcentra verblijven, is het niet lastig om ze op te sporen. Problemen zijn vooral te verwachten met het voeren van gesprekken in de Nederlandse taal. Daarnaast zullen zowel culturele verschillen als een achterstand in de kennis over de Nederlandse samenleving een aanpassing van de benaderingsstrategie en de inhoud van de vragenlijst vereisen. Illegale vormen de moeilijkste groep om statistische informatie over samen te stellen. Ze zitten slechts gedeeltelijk, en bovendien waarschijnlijk als een selectieve groep, in de registraties. Ook zal het lastig zijn om ze te benaderen: veel illegalen hebben er immers belang bij dat ze anoniem blijven.

Er is een grote maatschappelijke behoefte aan informatie over de vermelde moeilijk waarneembare groepen (CBS, 2003). In de eerste plaats gaat het om betrouwbare schattingen van de omvang van elke groep. Over bepaalde groepen, zoals allochtonen en IIT-bewoners, is hierover informatie beschikbaar. Dit geldt echter niet voor de dak- en thuislozen, asielmigranten en illegalen. Naast de omvang is er vraag naar informatie over de levenssituatie – zoals gezondheid, veiligheid, maatschappelijke integratie – van dergelijke groepen. De kennis hierover is schaars. Onderzoek onder deze groepen vereist extra inspanning, in de vorm van:

- 1) het ontsluiten van mogelijke registers, administraties en databanken en het onderzoeken van de kwaliteit hiervan;
- 2) het opzetten van een gericht aanvullend veldonderzoek met een specifiek steekproefkader, een aangepaste vragenlijst en een speciale benaderingswijze.

In deze bijdrage is kort ingegaan op de problematiek van het verzamelen van informatie over moeilijk waarneembare groepen. Enkele mogelijke oplossingen zijn daarbij aangereikt. Vervolgens is opgemerkt dat de afbakening van dergelijke groepen een onderschat probleem is. Het definiëren van de groep waar men statistische informatie over wenst te geven, is het startpunt dat omgeven is door talrijke onduidelijkheden en discussies.

Vooraf het aspect van de duur is problematisch. Hoe lang moet een persoon aan bepaalde voorwaarden voldoen (een dag, een maand of een jaar) om tot een bepaalde groep te behoren. Met de invulling van de voorgestelde definities is hiermee rekening gehouden. Bij bepaalde groepen is het aspect van de duur niet relevant. Dit geldt voor de allochtonen en asielzoekers. Bij vluchtelingen is een oplossing gezocht door als voorwaarde te stellen dat een vluchteling niet over de Nederlandse nationaliteit beschikt. Illegale hebben geen geldige vestigings- of verblijfsvergunning, waarbij als voorwaarde is gesteld dat men minstens vier maanden in Nederland moet verblijven. Bij de IIT-bewoners is het probleem van de duur nog complexer, waarbij ook gedacht moet worden aan de mobiliteit tussen instellingssoorten en instellingsadressen. In de voorgestelde definitie wordt hier geen aandacht aan besteed. Alle personen – dus ook diegenen die slechts een dag verblijven in een IIT – worden hiertoe gerekend. Bij de thuislozen (een jaar), daklozen en marginaal gehuisvesten (4 weken) is de minimale tijdsduur in de definitie verdisconteerd. Er zijn natuurlijk personen die 'zwerfen' tussen de straat, residentiële- en marginale huisvesting en zo de minimaal gedefinieerde verblijfsduur niet halen en dus niet tot de dak- en thuislozen gerekend worden. Deze personen worden tot de

wisselende dak- en thuislozen gerekend. De omvang van deze groep is op voorhand niet te voorzien.

Met een oplossing voor de verblijfsduur, resteren nog andere problemen. Zo zal het niet eenvoudig zijn om bijvoorbeeld de heterogene groep van de marginaal gehuisvesten af te bakenen. Hoe bepaal je of iemand zonder pardon op straat gezet kan worden? Naast personen in kraakpanden, commerciële pensions, caravans, familie of vrienden, zijn dit ook personen met huurachterstanden. Maar hoe hoog moet deze huurachterstand zijn en over welke periode moet deze huurachterstand zijn opgebouwd?

Uit het voorgaande blijkt dat het afbakenen van moeilijk waarneembare groepen een complexe materie is. Toch is dit een noodzakelijke eerste stap voor het verzamelen van statistische informatie. Het afbakenen houdt niet alleen in dat hieraan een definitie moet worden gekoppeld die vanuit theoretisch oogpunt is te verdedigen. De definitie moet ook meetbaar zijn, hetgeen een zorgvuldige operationalisatie vereist. Op basis van de merites van de alternatieven zal uiteindelijk een afweging gemaakt moeten worden. Dit is niet alleen nodig om de groep exact af te bakenen, maar ook om de resultaten van diverse onderzoeken met elkaar te vergelijken. Op deze manier kan zicht worden verkregen op de veranderingen van zowel de omvang als de samenstelling van de moeilijk waarneembare groepen. Daarnaast wordt de dynamiek inzichtelijk door de in- en uitstroom van deze personen in kaart te brengen. In deze bijdrage is getracht aan te tonen dat het afbakenen slechts een eerste stap hiertoe is. De vervolgstappen – het verzamelen, analyseren en interpreteren van de gegevens – zullen nog gemaakt moeten worden. En dat is zeker niet eenvoudig.

Literatuur

Alders, M., en I. Keij, 2001, Niet-westerse derde generatie, een eerste verkenning. Maandstatistiek van de Bevolking, juni 2001, blz. 16–19. CBS, Voorburg/Heerlen.

Algemeen Dagblad, 17 oktober 2002, Opvang van asielzoekers gehalveerd.

Beljon, J.A.S. en J.K. Jonker, 1990, Voorstel inzake standaardindelingen van huishoudens en van de bevolking in huishoudens. Intern rapport CBS (12 oktober 1990).

Brakel, J.A., van den, en R.H. Renssen, 2000, A field experiment to test effects of incentives and a condensed questionnaire in the Netherlands Fertility and Family Survey. Research in Official Statistics, 3 (1), blz. 55–63.

CBS, 2001, Jaarboek wonen. Feiten en cijfers over het wonen in Nederland. CBS, Voorburg/Heerlen.

CBS, 2002, Maandstatistiek van de Bevolking, januari 2002, blz. 20–26. CBS, Voorburg/Heerlen.

CBS, 2003, Sturen op statistieken. Visies uit de samenleving. CBS, Voorburg/Heerlen.

Deben, L., H. de Feijter en P. Heydendaal, 1997, Hoeveel daklozen zijn er? Geen idee! Sociologische Gids 44 (4), blz. 271–290.

Deben, L. en D. Greshof, 1997, Zwerfen zonder zorg: daklozen in Nederland. In: Schuyt, K., (red.), Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland, blz. 81–92. De Balie, Amsterdam.

Engbersen, G. et al., 2002, Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overeenkomst, verblijf en uitzetting. RISBO, Rotterdam.

Erf, R. van der, 2002, Steeds meer asielverzoeken afgewezen. Demos, 18(1), blz. 9–11.

- Eurostat, 2002, Expert group statistics on homelessness, draft minutes, second meeting.
- Feijter, H. de, en H. Radstaak, 1995, Groeiend aantal daklozen in Europa. Demos 11 (6), blz. 41–44.
- Gezondheidsraad, 1995, Daklozen en thuislozen. Gezondheidsraad, Den Haag.
- Greshof, D., 1996, Wie we zijn is waar we slapen 's nachts. Daklozen, thuislozen en andere zwervers. Passage 5 (2), blz. 55–62.
- Greshof, D., 1997, Dakloos door de jaren heen. Het Amsterdamse zwerfkring. Sociologische Gids 44 (4), blz. 291–310.
- Groves, R.M. en M.P. Couper, 1998, Nonresponse in Household Interview Surveys. John Wiley & Sons, New York.
- Hartog, J. en A. Zorlu, 2002, Vluchtelingen in Nederland. Dataverzameling en analysemogelijkheden. Eerste concept 24-06-02. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Heydendael, P.H.J.M. en H.G. Brouwers, 1989, Mensen in de marge in soorten en maten. Tijdschrift voor de Sociale Gezondheidszorg 68 (8), blz. 4–8.
- Hoogteijling, E., 2002, Raming van het aantal niet in de GBA geregistreerden. Intern CBS-rapport. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Huis, L.T. van, 1998, Institutionele huishoudens, 1 januari 1997. Maandstatistiek van de Bevolking, mei 1998, blz. 14–17. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Klerk, M., de, 2001, Hoe gezond zijn ouderen echt? In: Sociaal en Cultureel Planbureau, In plaats van kaarsen. Nieuwjaarsuitgave 2001, blz. 27–30, SCP, Den Haag.
- Laan, P. van der (ed.), 1999, Inventarisatie statistisch moeilijk waarneembare bevolkingsgroepen: Voorstel van aanpak. Interne conceptnota van de werkgroep moeilijk waarneembare bevolkingsgroepen. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Leun, J. van der, G. Engbersen, P. van der Heijden, 1998, Illegaliteit en criminaliteit: schattingen, aanhoudingen en uitzettingen. Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam.
- Ministerie van Justitie, directie Voorlichting, 2001, Begrippenlijst Vreemdelingenbeleid. Omschrijvingen van de meest voorkomende begrippen in het vreemdelingenbeleid. Ministerie van Justitie, Den Haag.
- Nicolaas, H. en A. Sprangers, 2001a, Gezinshereniging van asielmigranten nog gering. Maandstatistiek van de Bevolking, januari 2001, blz. 8–14. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Nicolaas, H. en A. Sprangers, 2001b, Klein deel van asielzoekers is ingeschreven in de GBA. Maandstatistiek van de Bevolking, oktober 2001, blz. 4–7. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Nicolaas, H. en A. Sprangers en H. Witvliet, 2003, Ontwikkelingen in de volgmigratie van asielmigranten, Bevolkingstrends 51(2), blz. 13–19. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Reep, C., 2003, Moeilijk Waarneembare Groepen. Een inventarisatie. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Reep, C., H. Schmeets en G. Snijkers, 2003, Verslag workshop moeilijk waarneembare groepen, 8 mei 2003. Intern CBS-rapport. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Schnabel, 2003, De ongekende en onbekende samenleving. In: CBS, Sturen op statistieken. Visies in de samenleving, blz. 76–77. CBS, Voorburg/Heerlen.
- United Nations Economic and Social Council, Statistical Commission, United Nations Economic Commission for Europe, Conference of European Statisticians, United Nations Economic Commission for Europe, Committee on Human Settlements and Eurostat, 1998, Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region. Statistical Standards and Studies No. 49. United Nations, New York.
- VNG, 1990, Dak- en thuislozen. Aantallen, opvang en gemeentelijk beleid- een inventariserend onderzoek. Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Den Haag.
- De Volkskrant, 20 juli 2001, Nederland telt bijna 31 duizend daklozen.
- De Volkskrant, 1 juli 2002, Nederland al dicht voor asielzoekers.
- De Volkskrant, 17 mei 2003, Daklozen groeiend probleem.
- Wolf, J., A. Elling en I. de Graaf, 2000, Monitor maatschappelijke opvang. Deelmonitoren vraag, aanbod en gemeentelijk beleid. Trimbos instituut, Utrecht.